

Шетелдегі этникалық қазақ қауымының қалыптасуы мен қазақтардың репатриациясы тарихын зерттеудегі негізгі тұжырымдар

Қазақстанның ерте заманнан қазірге дейінгі тарихын қамтитын жиырма кітаптан тұратын көптомдық «Қазақстан тарихы» басылымына «Шетелдегі қазақтар. Этникалық қазақтардың қайта оралуы» тақырыбындағы кітап енгізіліп отыр. Кітапта кеңестік тарихи танымдағы идеологиялық ұстанымға орай шындығы ашылмақ түгіл, тыйым салынған, зерттелуі құпталынбаған тақырыптың бірі – қазақтардың елден сыртқа кетуге мәжбүр болғандығы мен олардың Қазақстанға қайта оралуы тарихы қарастырылады.

XVIII ғ. ортасынан бастап қазіргі күнге дейінгі көші-қон тауқыметін басынан өткізген қазақ халқының шетелдегі қауымының қалыптасуы, кеңес дәуірі мен тәуелсіздік алғаннан кейін ата- мекеніне оралуы және қазіргі дамуы тарихысарапталынады. Кітапты жазуға танымал тарихшылар тартылған: Зардыхан Қинаятұлы, Талас Омарбеков, Нәбижан Мұхаметханұлы, Абдуқап Қара, Жарас Ермекбаев, Бибизия Қалшабаева, Сәулебек Рустемов, Кулгазира Балтабаева және т.б. Қазақ тарихын тәуелсіздікке дейін және егемендік алғаннан кейін деп бөлетін болсақ, онда тәуелсіздік алғанға дейінгі отандық тарихи ғылымда шетелдегі қазақ қауымының қалыптасуы мен дамуы тарихын жазу мүмкін болмады. Кеңестік дәуірде бұл тақырыпты зерттеу – КСРО-дағы ұлттардың «гүлдене да- муына көлеңке түсірер» еді. Шындығына келгенде қазақтарды өздерінің туған жерінен сыртқа қарай үдере қашуына мәжбүр еткен жағдайларды (мысалы, XX ғасырдағы ашаршылықтарды) ашу кеңестік саясаттың тұтастай ұлттың тағдырына деген аяусыздығын көрсетер еді. Коммунистік тоталитарлық идеология үстемдік құрып тұрған кезде шетелдердегі қазақ диаспорасын құраған қандастарымыз өзге елдің азаматтары деп есептелінгендіктен, тағдыры мен тарихы мемлекеттің де ғалымдардың да наза- рынан тыс қалып келді. Қазақ диаспорасы тақырыбын ғылыми тұрғыдан зерттемегенін айтпағанда бұл атау XX ғ. 90 жж. дейін ғылыми әдебиеттер мен баспасөз беттерінен орын тапқан жоқ. Сондықтан, көптомдық «Қазақстан тарихы» басылымына осы тақырыптағы кітаптың енгізілуі Қазақстанның тәуелсіздігінің толыққанды жемісінің арқасында ғана мүмкін болды деп атап көрсетеміз.

Тәуелсіздік жылдарында қазақстандық тарих ғылымы «ақтандақтар» беттерді қайта қарап, көптеген тарихи оқиғаларға шынайы шындық тұрғысынан жаңаша қорытынды жасауда бірқатар жетістік- терге қол жеткізді. Соның ішінде, қазақтардың шетелге үдере көшуі, шетелдегі қазақ қауымының қалыптасуы, олардың қайта оралуы мен қазақстандық өмірге бейімделуі мен сіңуі тарихы зерттелуде, бірқатар тұжырымдар да жасалды. Онтондық «Қазақстан тарихы» басылымына даярланып жатқан 17- кітаптағы «Қазақ диаспорасының қалыптасуы мен олардың қайта оралуы» мәселесі бойынша берілетін негізгі ой-қорытындыларымен таныстырайық:

Біріншіден, қазіргі таңда шетелде қазақ қауымдастығының сақталып отыруы - әлемдік саяси тарихи процестер салдарының көрінісі. Ол бір мезетте бола қалған кездейсоқ құбылыс емес, керісінше ХҮІІІ ғасырдан ХХ ғасырдың басына дейінгі мезгілде қазақ және әлем тарихында орын алған аса зор саяси өзгерістердің салдарынан пайда болған күрделі қоғамдық құбылыс. Екіншіден, бұл қоғамдық құбылыстың қайдан пайда болғанын анықтау және оның тарихи себеп- терін қарастыру үшін, ең алдымен, шетелдегі этникалық қазақ қауымының қалыптасу тарихын мер- зімдік принцип негізінде кезеңдерге бөліп зерттедік: 1 - ХVІІІ-ХХ ғасырдың басында шетелдегі қазақ қауымының пайда болу кезеңі – Бұл кезеңді Қазақстанның жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің Ресей империясының құрамына енуімен жалғасуына байланысты отарлық кезеңдегі деп атауға болады; 2 – 1916-1991 жж. - шетелдегі қазақ қауымының қалыптасуы, бір бөлігінің туған жеріне қайта ора- луы мен дамуы кезеңі. Бұл кеңестік дәуірмен тұстас; 3 – 1991 ж. бергі - тәуелсіздік жылдарындағы шетелдегі қазақ диаспорасының дамуы деп үш кезеңге бөле қарастырамыз. 1-кезеңдегі, шетелдегі ХVІІІ-ХХ ғасырдың басындағы қазақ қауымының қалыптасуы мен дамуының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл кезеңдегі қазақ қауымының қалыптасуы тарихына орай Н. Мұхаметханұлы өз пікірін білдіреді: «ХҮІІІ ғасырда қазақ халқы өзінің ертеден қалыптастырған кең-байтақ этнотерри- ториясында, өз мемлекетінің - Қазақ хандығының басқаруында біртұтас ел ретінде өзінің дәстүрлі тір- шілік формасында өмір сүретін.

Ол кезде қазақ халқы Жүздік әкімшілік аумақтар бойынша орналасқан және бір-бірімен байланысты біртұтас ел болды. Бұл кезеңде Ресей, Орта Азия, Монғолия, Қытай жерлерінде қазақтардың жинақы орналасқан мекендері болды. Қытай жеріндегі қазақ қауымының қалыптасуын былай тұжырымдауға болады. Шоқан Уәлихановтың сөзімен айтқанда «Абылай ханның қармағындағы, Талас жағасы мен Ташкентке дейін көшіп-қонып жүрген Ұлы жүз шығысқа қарай жы- лжып, қытайларды Кіші Алатаудан асыра қуып, өздерінің байырғы мекендеріне оралды.

Сонымен, қазақтардың айтуынша Ұлы жүз осы өңірді қалмақтардан қайтарып алған, сондықтанда қытайлардың бұл жерлерге көзалартуы дұрыс емес». Яғни, ХҮІІІ ғасырдың орта шенінде Тянь-Шань тауының батыс солтүстігіндегі атамекеніне қарай жылжып көше бастаған қазақтар, ХІХ ғасырдың орта шенінде Цин патшалығының қарамағындағы Іле, Тарбағатай және Алтай аймақтарының бірқатар аудандарына ба- рып қоныс тепті» [1]. Қытайға қараған қазақтардың орналасқан аймақтары бойынша рулық құрылымы негізінен мынадай болды: Іле аймағына қоныс тепкендер Ұлы жүздің Албан, Суан рулары мен Орта жүздің Найман ұлысының Матай әулетінен тарайтын Қызай рулары; Тарбағатайға орналасқандар - Орта жүз Найманнан тараған Қаракерейдің бірнеше рулары, Уақ рулары және Абак

Керейдің ішінара рулары; Алтай аймағына қоныстанғандар - Орта жүздің Абақ Керей рулары (Он екі Абақ керей) мен Найманның кейбір рулары.

Қазақ халқының бұл бөлігі Қытайда қазақ қауымдастығын қалыптастырды. Одан кейінгі кездердегі тарихи саяси оқиғаларға байланысты, мысалы, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының жанышталуынан Қытайға босып барған қазақтар (бұлардың көбі кері қайтарылса да) және 1931-1932 жылғы ашаршылықтан ауып барған қазақтар сондағы қазақтарды паналап, олардың қатарын көбейтті, негізін нығайтты [2]. Қытайдың Алтай аймағындағы ежелгі қонысына барып орын тепкен қазақтардың біраз бөлігі тіпті де жайлы жайлым жер іздеп, Алтай тауының теріскей бетіндегі моңғол жеріне барып тұрақтап, қазіргі Моңғол еліндегі қазақ қоғамдастығының негізін қалады. Моңғол жерінде қазақ қауымының қалыптасу тарихын зерттеушілер еңбектеріне сүйенсек, бұл кезеңдегі Моңғолиядағы қазақ диаспорасының қалыптасуы қазақтардың малға жайлы жер іздеуі негізінде жүрген. Мысалы, «Моңғолияда ХІХ ғасырдың орта шемесіне дейін қазақтар болмады. Батыс моңғолдармен көршілес жатқан керейлердің Моңғол жеріне қарай жылжу процесі ХІХ ғасырдың соңғы жартысынан басталды» - деп тұжырымдаған зерттеуші т.ғ.д.

Зардыхан Қинаятұлы қазақтың Абақ керей тайпасының шет мекендерге қоныс аударуынан басталған Моңғолиядағы қазақ қауымының қалыптасу тарихын ашады. Жылжу себептерін ішкі және сыртқы екі тарапқа бөліп қараған ғалым сыртқы себептерді Жоңғар хандығының ыдырауы және 1860 жылдардағы Тайпин және Дүңген көтерілісі қатарлы саяси оқиғалармен байланыстырады. Дәлел ретінде зерттеуші Моңғолия ғалымы Цэвэн Жамсрано «Дархад... Хасаг, Хамнигандардың шығу тегі туралы» атты еңбегіндегі «Қазақтар алғаш Алтайдың арғы жағына сиыспағандықтан бергі беттен малына жайылым жер іздеп келген екен» деген ой-қорытындысы мен Г.Е.Грумм-Гржимайлоның «Өткен ғасырда қара Ертістің бойында басталған жер дауы Керейлерді мұнда (Қобда бетіне) қоныс аудармасқа шарасыз болдырды» деп жазған тұжырымына сүйенеді. Қазақтардың Моңғол жеріне қоныс аударуының себебі көшпенділер үшін жер тарлық еткеннен ауыр құбылыс ол – жұт жұтымшылығы екенін алға тартады. «Көнекөз қариялардың естелігі және тарихи жазылымдарға қарағанда 1869 қоян жылы Алтай өлкесінде естен қалғысыз қатты жұт болып, тәмам мал қырылып халық аштыққа ұшырағаны белгілі. «Осы қоян жылғы жұт бір бөлім елдің мал жағдайымен күн көріс тұрмысы үшін бір қырқаны асып Алтай тауының арғы бетіне қоныс аударуының бірден бір басты себебі деуге болады» деп жазады 1994 жылы Шыңжанда басылған «Абақ керей» тарихын құрастырушылар. Әйтеуір қалай дегенмен Қазақ халқы көшпенді мал шаруашылығына қолайлы, шөбі шүйгін, отын суы мол қоныс іздеуі Абақ керейдің бір тобы Алтайдың күнге бетінен теріскейіне ауа қоныстануының бірден бір себебі екендігі соншалықты дау-дамай тудырмайтын мәселе» деп

тұжырымдайды Зардыхан аға [3]. Сонымен, Абақ керейдің бір тобының Моңғолия жеріне қоныс аударып, жұрт жаңалауының бір-ден-бір шешуші себебі – малына жайлы жер, жанына жайлы қоныс іздеушілік болса керек. Алтайдың арғы бетінен келген Абақ керей ұрпағы Моңғолиядағы қазақтардың негізгі бөлімін құрайды. Мұндағы Қазақ тобының екінші бөлімін 1914-1917 жылдары Щуй арқылы Марқа көл, Зайсаннан асып келген наймандар құрайды. Олардың саны соншалықты көп емес.

Тарихта «Моңғолиядағы қазақтар» деп ата-латын құбылыс осылайша дүниеге келген еді» деп қорытындылайды З. Қинаятұлы [4]. Орталық Азия жерінде қазақ қауымының қалыптасу тарихын жоңғарлардың 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен ұлттық трагедия ретінде ел жадында мәңгілікке сақталып қалған, қазақ халқын өте ауыр күйзеліске ұшыратқан шабуылымен байланыстырады зерттеушілер. Осы шабуылдың нәтижесінде «ойраттар Ташкент, Түркістан, Сайрам қалаларын басып алды, ауылдарды және бірқаншалаған Орта жүз бен Ұлы жүз руларын қырғындады. Ендігі жерде тұқымымен құрып кетпеу үшін қазақтар көше бастады, өздеріне жақынырақ маңдағы басқа Орталық Азиядағы халықтар арасына бытырап кетіп, Ортазиялық хандықтары жерлеріне барып қоныстанды. Осылайша Орта Азия жерлеріндегі қалыптасуы жоңғар шапқыншылығымен байланысты болды» [5: 94.].

Орталық Азиядағы қазақ диаспорасы мәселесін жинақтап, онтомдық басылымға даярлаған ғалым Б. Қалшабаева тарихи деректердің негізінде жоңғар соғысы салдарынан ашаршылықты басынан өткізген Орта жүздің бір бөлігі Бұхараға көшіп, Бұхара хандығы қол астына өтсе, ал кіші жүздің бір тобы Хиуаға көшкендігі жайында айтады. Өзбекстанның Бұхара, Науай, Қашқадария, Қарақалпақстан автономиялы облыстарына кіші жүз қазақтары шоғырланған. Мұнда негізінен Әлімұлы, Байұлы рулары, жеті рудың: Табын, Тама, Рамадан, Жағалбайлы т.б. рулары кездеседі. Өзбекстандағы кіші жүз қазақтарын XVI ғасырдағы Тәуекел ханның Ташкент, Түркістан, Самарқандты басып алған ұрпақтарымен байланыстырады.

Бүгінгі қазақ жадындағы Күлтөбенің басында күнде жиын деген сөз Ханабад ордасы жа- нында, Ангрен өзенінің жағасындағы Күлтөбе деген жерде қазақ халқының заң шығарушы билерінің жыл сайын күзде бірлі-жарым айға бас қосатынынан қалған. Өзбекстанда қазақтың қыпшақ руы да көптеп кездеседі. Бұл жөнінде ғалым К.Ш. Шаниязов: «Қыпшақтар XVI-XVIII ғасырларда қазақ даласынан Мавереннахр мен Хорезмге қоныс аударып, жер-гілікті халықтардың (өзбек), тағы бір тобы Сырдарияның орта ағысы бойында қалып, қазақ халқының құрамына енген», - деп көрсетеді [6: 16, 81]. Сонымен бірге олардың кейбір тобы бұл өңірге ке- луін 1932-1933 жж. ашаршылық жылдармен байланыстырады.

Сондай-ақ, найман руының Бұхара, Самарқандтағы тобы ежелден ата-бабамыз мекен еткен қоныста отырмыз десе, Ташкент маңайындағы тобы ұжымдастыру, ашаршылық жылдары келгендігін айтады. Б. Қалшабаева Орталық Азия елдеріндегі қазақтардың негізгі бөлегі Өзбекстанда ежелден ата қонысында отырған және саяси қуғын-сүргінмен, тарихи зобалаңмен, басқа да өздерінің экономикалық қажеттіліктерімен барған қазақтар тобын құрайды деп тұжырымдайды. Сондай-ақ қазақтың шекара маңындағы кең-байтақ шұрайлы, қазба байлығы мол, өмір сүруге ыңғайлы жерлеріне Ресейден кара шекпенділер мен мұжықтарды қоныстандырып, орыс тұрғындарының санының жергілікті қазақтардан артуына байланысты, ол жерлерді әртүрлі сылтаумен Ресей құрамына қосып отырды.

Биліктің бұл тәсілі өте ұтымды түрде шекара өңіріндегі қазақ жерлері мен тұрғындарын Ресей құрамына біртіндеп қосып отырды. 2- кезеңде ХХ ғасырдың екінші онжылдығынан бастап шетелдердегі қазақ қауымының қалыптасуы мәжбүрлі сипатта жүрді. 1916 жылғы босқыншылықтан бастап, кеңестік саясаттың қазақ жеріндегі ашаршылықтарды туындатуы негізінде сыртқа ағылған қазақ көшінің негізінде шетелдердегі қазақ қауымының дамуында қайғылы кезең орын алды. 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтеріліс кезінде сыртқа кеткен қазақтардың босқыншылығы, 1917-1918 жж. Түркістан республикасында, 1921-1922 жж., азалы 1929-1933 жж. орын алған ашаршылықтар кезіндегі қазақтың қырылуы мен аштықтан қырылмас үшін сыртқа кеткендер тарихына қатысты да бірқатар тұжырымдар жасалды.

Осыдан кейін барған Қытайдан жеріне сыймаған қазақ шекара асып Үнді еліне, шөл мен тау-тастан өтіп, европалық елдерге барып қоныстануға мәжбүр болғандығы көрсетіліп, қазақтардың әлем елдері- не таралуы мен батыс елдерінде қазақ қауымының қалыптасуы мәселесі де қарастырылды. Ресейдегі қазақ қауымдастығының қалыптасуы – Патшалық Ресейдің қазақ даласын отарлауы және оның жүргізген әкімшілік реформалары мен Кеңес Одағының ұлттық автономиялық әкімшілік терри- торияларды анықтау нәтижесімен тікелей байланысты орын алған қоғамдық құбылыс. Кеңес Одағы бойынша жүргізілген Ұлттық-территориялық межелеу науқаны барысында, қазақтың билік басындағы ұлтжанды азаматтардың қатты қарсылығына қарамастан, шекараны ректификациялау деген желеумен, кеңестік билік 1925 жылы Орынбор губерниясы мен Орынбор қаласын және Торғай облысының бір аз жерін РКФСР құрамына өткізіп берді. Онда отырған қазақтар отырған жерімен бір- ге Ресейдің қарамағында қалып қойды. Ал, бұл жерлердегі қазақтар ресейлік қазақ диаспорасының қатарын толықтырды. Өзбекстанның Қазақстанмен шекаралас аудандардың кейбір аумағы Орта Азия қазақтарының ежел- ден тұрақтаған ата-мекені екендігі және ол аумақтың 1924 ж. ұлттық-территориалдық шекараны меже- леудегі территориалдық даулардың нәтижесінде қалыптасқан қазақ диаспорасының

тобы екендігі де айқындалды. Ал, сол аумақты ежелден мекендеген қазақтар Өзбекстандағы қазақ диаспорасының бір бөлігі болып табылады.

3-кезең Қазақстанның тәуелсіздік алуымен байланысты. Бұл кезеңдегі қазақтардың шетелдегі қауымының – қазақ диаспорасының даму тарихы оралмандар мәселесімен тығыз байланысты. Қазақтардың тұтастануы тарихи әділдік. Тарихи отанына қазақтардың қайта оралуы негізгі тренд. Ал, шетелдегі қазақ диаспорасы өздерінің отырған жерлерімен бірге басқа елдің құрамындағы этникалық топ болып есептеледі. Сондықтан Қазақстанның төңірегіндегі шекаралас мемлекеттерде өмір сүріп отырған қазақтардың қай-қайсының да «өз атамекенімізде отырмыз» деуінде терең тарихи шындық бар. Дегенмен, ол жерлер кезінде сол елдің территориясына айналып кеткендіктен, олар да сол өздері тұрған мемлекеттің азаматтары.

Бірақ олар қазақ ұлтының құрамдас бөліктері. Қазақстан Республикасы «Халықтың көші-қон Заңының» анықтамасы бойынша айтқанда, олар «этникалық қазақтар» болып табылады. Демек, шетелдердегі қазақ қауымдастығының негізін отырған жерімен бірге өзге елдің құрамына қосылған қазақтар құрады (Н. Мұхаметханұлы). Үшіншіден, қазақтардың туған жеріне оралу процесі зерттелуде. Қазақтың отансүйгіштігін, патриоттығын бейнелейтін қысқа да нұсқа нақыл сөздер көп. «Өзге жердің сұлтаны болғанша, туған жердің ұлтаны бол», қазақтың «ит тойған жеріне, батыр туған еліне» деген және т.б. мақалдар сыртқа кетуге мәжбүр болған қазақтардың ерте заманнан бері мекендеген отанына қайта оралуының объективті құбылыс екенінен хабар береді. Туған отанына оралмайтын адам кемде-кем. Тарихта шетке кеткен қазақтың тарихи отанына оралуы оған дейін де орын алған. Кеңес дәуірінде қазақтардың ата мекеніне қайта оралу – репатриациялау процесі жүрді. Кітапта осыған орай арнайы тарау бар.

Ол «Кеңестік дәуірде ата мекенге оралу» деп аталады. XX ғасырда қазақтар алғаш рет Қытайдан 1917-1925 жж. қайта оралды. 1917 ж. Уақытша үкіметтің бастамасымен Қытайдағы қазақтарды қайтару шаралары жүргізілді. Орыс билігі Шыңжаң губернаторы Ян Цзэнсиньнен «Қытайда тұрып жатқан 19-31 жас арасындағы дүнген, тараншы, қазақтар мен басқа да бұратаналарды» тез арада қайтаруды талап етті. Шамамен, 1916 ж. кеткен қазақтар саны 400 мың адамдай (7-8 %). Кеткен қазақтардың қайта оралуында ерекше рөл атқарған сол кездегі Мемлекеттік Думаның мүшелері Мұқамеджан Тынышбайұлы, Уақытша Үкіметтің Түркістандық комитетінің төрағасы О.А. Шкапский, Мұстафа Шоқай, Санжар Асфендияровтар болды.

1917 ж. Ақпан төңкерісінен кейінгі Уақытша өкіметтің Шыңжанды паналаған қазақтарды қайтару шараларының нәтижесінде 1917 ж. соңына қарай 160 мыңдай қазақ Қазақстанға репатриацияланды. 1918 ж. 25 қаңтардағы Қашқардағы Ресей консулдығының Жетісу облыстық комиссарына берген мәлімдемесінде Қытайдағы қазақтардың жай-күйі,

толық болмағанымен саны жайлы, қазақ-қырғыздарды қайтаруға байланысты хабарнамалар беріледі. 1917-1918 жж. Түркістан Республикасындағы және 1921-1922 жж. Қазақстандағы ашаршылықтардан соң қазақтар шағын топтармен Қытай шекарасынан Құлжа, Тарбағатай таулары мен Іле өлкесі маңайында малдарын айдап өтіп, көбісі Шыңжаңдық Алтай мен Іле өлкесінде қалды. Кеңес дәуірінде қазақтардың туған отанына қайта оралуы екі толқынмен жүрді: біріншісі - XX ғ. 20- 40 жылдары елге оралғандар, ал, 50-60 жылдары ата жұртқа оралудың екінші толқыны орын алды Қазақ зиялылары 1929-1933 жж. ашаршылықтан босқан қазақтарды қайтару шараларына ерек- ше мүдделілік танытты.

Исаевтың арнайы комиссиясы 1932 ж. 25 сәуірде көшіп кеткендерді қайта қайтарып, орналастыру ісімен айналысты. 1932 ж. 31 наурызда Өлкелік партия комитетінің бюросы өзінің №97 хаттамасымен «Қоныстарынан ауа көшкен кедейлер, орташалар қожалықтарын қайтаруды және Қазақстанның өз ішінде орналастыруды ұйымдастыру туралы» арнайы қаулы қабылдап, сол жылдың 27 сәуірінде Қазақ АКСР ХКК көшіп кеткен шаруашылықтарды қайта қайтару және оларды орналастыру жөніндегі жоспарын бекітті. Кітапта 1929-1933 жж. ашаршылық кезінде республикадан өзге жерге кеткен көші-коншылардың (откочевники) кері қайтуын реттеу және ұйымдастыру үшін Қазақ АКСР ХКК-нің №320/12 қаулысымен 1933 ж. 17 сәуірінде Қазақ АКСР ХКК жанынан арнайы комиссияның қызметі баяндалады [7].

XX ғасырдағы ата жұртқа оралудың үшінші, ал кеңестік дәуірдегі екінші ірі толқыны 1950-1960 жылдары жүзеге асты. Екі ел арасында кеңес азаматтарын қайтару туралы арнайы келісім болған жоқ. Бірақ, 1954 ж. КСРО мен Қытай арасындағы қарым-қатынас туралы жасалынған 10 жылдық келісім-шарт «кеңес азаматтарының» КСРО-ға қайтуына жол ашты. Сонымен бірге, КСРО Министрлер кеңесі 1954 ж. 16 сәуірде № 751-329 ерекше құпия жарлығы бойынша маусым-тамыз айларында Қытай Халық Республикасындағы «кеңес азаматтарын» тың жерлерді игеруге көшіру туралы, 1955 ж. 17 қыркүйекте №1701 «Шекарадан тыс жерлердегі кеңес азаматтарын репатриациялау және оларды КСРО-да еңбек- пен қамту» туралы қаулы қабылдайды. Осы қаулылар негізінде Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автоно-миялық ауданы мен т.б. аудандарынан қазақ, ұйғыр, дүнген, орыстар қайта оралады [8:268]. 1955 ж.

Қытайдан қоныс аударған репатрианттар ресми құжаттарда «кеңес азаматтары» деп атал- ды. «Кеңес заматтары» деп аталу тарихына келейік. 1930-жж. Қытайдағы кеңес консулдықтарының жанынан құрылған Үрімші, Құлжа, Шәуешек, Алтай және Қашқарда орналасқан «Кеңес мұғаджарлар қоғамының» өкілдері мен олардың сенімді агенттері 1945 ж. қаңтарда Шығыс Түркістан ислам жұмхұрияты (республикасы) құрылғаннан соң, Кеңес Одағына қайтамын деген адамдарға кеңес азаматтарының паспортын үлестіреді. Олардың арасында 1916-1933 жж. арасында Қазақстаннан қашқан

қазақ, ұйғыр, дүнген, өзбек, орыс және т.б. ұлт өкілдері болды. Кезінде «кеңестік тазалау», «бай-қу-лактарды тазалау» деген желеумен жүрген кеңестік саясаттың салдарынан қуғыншылыққа ұшырап, шекара асқан қазақтар ғана емес, басқа ұлт өкілдерінің де 1950-жж. қайта оралуға мүмкіндігі туды. Олардың шекарадан өткендігі туралы белгісі бар жоқтығына қарамастан, тууы туралы куәлігін алып кеткендерді сол құжат негізінде, ал, құжаты жоқтарды тілегі бойынша «кеңес азаматы» деген тізімге тіркеді. Сонымен бірге, КСРО-дан бармағанымен КСРО-ға, Қазақстанға кетемін дегендерге де мөрі басылған Кеңес Одағы азаматының паспортын берген. Тіпті, паспорттарды қоржынға салып жүріп, кез-келген жерде үгітке ерген адамдарға үлестіріп, «кеңес азаматы» ретінде тізімге алған оқиғалар да кездескен. Осылайша, Қытай жерінде «кеңес азаматтары» деген контингент пайда болды. 1954 ж. КСРО мен Қытай арасында жасалынған 10 жылдық келісім-шарт «кеңес азаматтарының» КСРО-ға қайтуына жол ашты.

Олар заңды түрде 1955 ж. жаппай Қазақстанға қайта бастады. Кітапта «кеңес азаматтарының» оралуы, орналасуы, бейімделуі, қиындықтары мен тәжірбиесі қарастырылды. Тарихи әдебиеттерде 1950-1960-жж. Қытайдан қайта оралған қазақтардың саны туралы мәліметтер әр түрлі. Репатрианттардың саны туралы қазақстандық, шетелдік тарихшылардың пікірлері де әр басқа. Сондықтан, бұл мәселеге орай қазақстандық пікір айтылды: 1954-1963 жж. Қытайдан 268371 репатриант қайта оралды, олардың, 1849 отбасысы (8984 адам) басқа республикаға жіберілді Қазақстанға барлығы 259, 4 мың репатриант келді деп есептейміз [9]. Төртіншіден, «Тәуелсіз Қазақстан: этникалық қазақтардың отанға оралуы» атты бөлімде тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда бұрын болмаған жаңа доминанттар: босқындар, шетелдік жұмысшылар, еңбек көші-қоны, сондай-ақ, шетелден келген оралмандар пайда болғандығы қарастырылады. Соның ішінде XX ғ. соңғы онжылдығынан, Қазақстанның тәуелсіз мемлекетке айналуынан кейін қазақтар елге қайта орала бастады. Бұл Елбасының бастауымен мемлекеттік маңыз берген әділетті шара.

Осы бөлімнің «Көші-қон саясаты мен оның құқықтық-нормативтік негіздері» тарауы бойынша «Көші-қон саясатының мәні мен басымдықтары» параграфы даярланды. 1991-2012 жж. мемлекеттің көші-қон үрдісінің заңды негізде реттеуге бағытталған нормативтік-құқықтық актілерге сүйене отырып саралайтын болсақ, оның алғашқы кезеңін 1991-1997 жылдар аралығы қамтиды; екінші кезеңі 1997-2007 жж.; үшінші кезеңі 2007 жылдан қазіргі кезеңге дейін деп бөліп қарастыруға болады. Дегенмен қоғамдағы өзгерістерге орай, нормативтік-құқықтық актілердің осал тұстары да байқалып жатты, атап айтқанда: мемлекеттік миграциялық саясаттың негізгі бағыттарының механизмі мен орындалу барысы ашық көрсетілмеді; көшіп келуші этникалық қазақтарға белгіленген қажетті құжаттар тізбесін жинақтау бірқатар қиындық туғызды; миграциялық заңдарға түсіндірменің

болмауы және жер-гілікті атқарушы органдардың оларды қолдануда қателіктерге жол беру жайттары тәжірибеде көрініс тапты. Бесіншіден, қазақ деген ұлт шаруашылық, ахуал тұрмыс, жан дүниесі басқаға ұқсай бермейтін өзіндік ерекшелігі бар этнос бірлігі деп тұжырымдалды.

Қазаққа әрқашан, қайда жүрседе ерекше бір сипат беріп, оны көптеген ұлт елдерінен оқшаулап тұрған және ұлттық ахуал тұрмысынан жан дүниесінің ерекшеліктерінің қалыптасуына тұлға болып келген ұлы күш-көшпенді мал шаруашылығы. Ұлттықтың негізгі белгісі - ұлттың рухани өмірі. Шетелдердегі диаспоралар, бөгде ұлт арасын- да өмір сүріп отырған этностардың аш жалаңаштықтан тозғындап жүргені көрінбейді. Тозғындаған тобы тек ғана рухани өмірінде азып-тозып отыр. Ұлттың рухани өмірінің негізгі тірегі оның дінімен тілі, өнер мәдениетімен салт дәстүрі.

Рухына сызат түссе ұлттың ұлт жүзінде әлсірей бастағаны сол. Мұндай тағдырды Кеңес империясы тұсында ата жұрттағы дүйім қазақ басынан кешірді. Бірақ бүгінгі дербес Қазақстан үшін ол қауіптің алды алынды, қазақ өз шаңырағы, өз рухына өзі ие бола бастады. Ресей, Қытай, Моңғолия және басқадай елдерде өмір сүріп жатқан қазақтар үшін бұл қауіптің бұлты қалындай түспесе еш сөйілген жоқ [10]. Алтыншыдан, қазақ диаспорасының кезек күттірмес мәселелері анықталды. Мысалы, Моңғолиядағы қазақтардың рухани жағдайына келсек ойландыратын мәселелер көп-ақ. Әрине қанша дегенмен Баян-өлгийде қазақы рухани орта бар. Бірақ 30 мыңға жуық қазақ Баян-өлгийден тысқары моңғолдық ортада өмір сүріп отыр. Сөйте тұра Қобда аймағындағы қазақ тілінде білім беретін екі орта мектептен өзге қазақша білім беретін ешбір оқу орыны жоқ. Орталық Моңғолдағы қазақтар қазақ өнері, қазақ баспасөзінен тіптен тысқары жатыр. Қазақстан теле, радио хабарын былай қойғанда Баян-өлгийде қазақ тілінде күніне 1 сағат уақыт эфирге шығатын радио хабарды тындауға техникалық мүмкіндігі жоқ. Қазақстан баспасөзі, қазақ тіліндегі кітаптар жете бермейді. Ол үшін Моңғолия үкіметін кіналауға болмайды. Өйткені бүгінгі Моңғолияда 30 мың қазақты қойып, теледидарды моңғол тілінде ауылға жеткізуге экономикалық мүмкіндігі жоқ. Моңғолия инфраструктура жағынан бүгінгі өмірде бірден бір артта қалған елдердің бірі. Енді Моңғолиядағы қазақтардың тіл жайына келейік. Моңғолияның жағрафиялық, экономикалық, адам ресурсы және басқадай жағдайларына байланысты онда қазақ тілінің моңғолға бейімдеу процесі біршама баяу жүріліп келді. Бірақ Моңғолиядағы қазақтардың тілі ғылыми-техникалық және саяси реформациядан өткен жоқ.

Сондықтан ата жұрттағы немесе қазақтың қара шаңырағындағы іргелі қазақ тілімен салыстырғанда тілдік қоры аз, сөйлем құру, айтылым (говор) жағынан белгілі ерекшеліктері бар және жергілікті іргелі әдеби тіл қалыптаспағанын ашып айтқан жөн. Бүгін бұл жайды ашықтан ашық мойындап ізденіс, талпыныс жасамаса қара шаңырақта қазақ тілінің аруағы артқан сайын шет елдердегі қазақтардың тілімен мәдениеті сүреңсіздікке

ұшырауы мүмкін деп ескертеді ғалым [11]. Жетіншіден, қазіргі кезеңдегі қазақтардың репатриациясы оралмандардың қайта оралуы, бейім-делуі, орналасуы мен қоғамдық еңбекке тартылуы, олардың құқықтық мәртебесінің анықталуы мен сол мәртебеге ие болуы мен оны пайдалануында кездесетін ақаулар бұл процесті жүзеге асыру тетіктерінің әлі де толық шешілмегендігінен хабар береді деп қорытамыз. Мысалы, шетелде жүрген қандастарымыздың елге оралуымен Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі жанынан құрылған Көші-қон комитеті мен ҚР Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігінде құрылған дәл осындай департамент айналысады. Бірақ, қазіргі таңда шетелдегі отандастар мәселесі аталған екі министрліктегі қос комитеттің нақты қайсысының құзырында екені белгісіз. Сегізіншіден, Қазақстан шет елдердегі қазақтар тұратын аймақтармен экономикалық, әлеуметтік, инвестициялық, мәдени тікелей байланысқа шығуы керек. Шетелдік қазақтар Қазақстанмен жан-жақты мәдени байланысты қалыпқа келтіруді қалайды.

Қазақстанның газет баспалары, оқу құралдары, басқадай кітаптар қазақ тұратын аймақтарда еркін айналымға түсуі керек. Бұл мүмкіндікті заңдастыру қажеттілігі анық. Шет елдердегі қазақ жастарын оқытуға бейімделген университет, институт ашу, діни және басқадай рухани орталықтардың ара байланысын нығайту қажет. Дүние өркениетінің үлкен бір құбылысы, тіл мәдениетінің айнымас бөлегі - қазақ мәдениетін, қазақтардың тағдырын әркімнің өз басына тапсырып тастауға біздің қақымыз жоқ. Әр жерде жүрген қазақтар өз басын және тілін, мәдениетін қорғай білу, ал ата жұртымыз мұндағы Қазақ үкіметі дүниедегі қазақтың қорғаушысы, қамқоршысы бола білсе сонда ғана біз «Қазақ» деген құбылыстың мәңгі жасауына мүмкіндік тудыра аламыз» деп есептейді ғалымдар. Көптомдық бойынша жұмыс жалғасуда. Тақырыпқа қатысты тарих ғылымында жинақталған білім негізінде Қазақстандағы негізгі титулды ұлт қазақтардың дамуындағы келесі, негізгі тұжырымның бірі - кеңес дәуірінде өз туған жерінде азшылыққа айналған қазақ ұлты тек тәуелсіздік жағдайында басым көпшілікке айналды: 2009 ж.

Ұлттық санақта 10 миллионнан асып, республика халқының құрамындағы үлесі 63,1%-ға жетсе, 2013 ж. 1 сәуірдегі мәлімет бойынша 11058 мың деп есептелініп, үлесі 65,2% болды [12]. Қазақстан Республикасы халқының 2013 ж. 1 сәуірдегі нақтыланған саны 16967 мың адам болды. Халықтың этностық құрамы төмендегідей: қазақтар 11058 мың (65,2%), орыстар 3698 мың (21,8%), өзбектер 511 мың (3%), украиндер 306 мың (1,8%), ұйғырлар 243 мың (1,4%), татарлар 203 мың (1,2%), немістер 182 мың (1,1%) және басқа ұлт өкілдері 766 мың (4,5%) адам [13] Қорыта айтқанда, қазақтың өсіп-өнуінің басты қайнар көзі: табиғи өсім мен шетелдердегі қазақ диаспорасы. Тәуелсіздік жылдары 1 миллионнан аса отандастарымыздың Қазақстанға қайта оралғаны ұлтымыздың санын көбейтуге қосылған үлес

болса, сырттағы қазақ егемен елдің төл ұлтын көбейте беретін ірі қайнар бұлақ болып қала бермек. Шетелдегі қазақ диаспорасы мен Қазақстандағы қазақтар біртұтас қазақ ұлтының негізі мен болашағы.

Әдебиеттер:

1. Мұқаметханұлы Н. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ-қытай байланыстары. – Алматы: Санат, 1996. – 126 б.
2. Мұқаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2000. – 336 б.
3. Зардыхан Қинаятұлы. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2001. – 320 б.
4. Зардыхан Қинаятұлы. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007. 2- кітап. – 256 б.
5. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Атажұрт. - 2006.
6. Қалшабаева Б.Қ. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зертеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.
7. Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы XX ғ. басындағы ашаршылықтар жайлы // Отан тарихы. - №4. - 2012. - 67-73-б.
8. Құдайбергенова А.И. Қазақстандағы көші-қон үрдестерінің тарихи демографиялық қыры. – Алматы, 2011. – 416 б.
9. Құдайбергенова А.И. Шетел қазақтарының кеңестік дәуірде атамекенге оралу тарихынан // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген халықаралық ғыл.-практ. конф. «Этникалық қазақтардың репатриациясы Қазақстан мемлекеті көші-қон саясатының құрамдас бөлігі ретінде: жетістіктері, мәселелері және оларды шешу жолдары» материалдары . – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. – 215-220 бб.
10. Қинаятұлы З. Көзқарас: ұлт, тарих және адамдар тағдыры жайында. – Павлодар: Brant print, 2010. – 60 б.
11. Қинаятұлы З. 17 кітапқа даярланған мәтіннен алынды.
12. Kazakhstan Today Ақпараттық агенттігінің материалдарына авторлық құқық. <http://kt.kz/?lang=kaz&uin=1133436215&chapter=1153572196>
13. Сонда

т.ғ.д., доцент, А.И.Құдайбергенова

Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты